

REFLEKSIJA

Tomo Virk

Postmodernistični roman in magični realizem III

III. Problem slovenskega magičnega realizma

Vprašanje magičnega realizma na Slovenskem – zlasti v povezavi z vprašanjem postmodernizma – odpira več problemov. Prvi je povezan že z nejasnim statusom magičnega realizma v okviru postmodernizma, ki zadeva ne le latinskoameriški magični realizem, ampak tudi njegovo domnevno slovensko različico. Drugi se nanaša na načelno skepso glede možnosti magičnega realizma na slovenskih tleh.

Ta načelna skepsa je seveda posledica poskusa čim bolj jasnega in natančnega – torej ne poljubnega in ohlapnega – razumevanja te literarne smeri. Kot smo pokazali, magičnega realizma ni mogoče določiti le s formalno analizo, ampak je to nujno treba dopolniti še z vsebinsko, v širšem smislu pa celo s sociološko. Zlasti v sociološki optiki se magični realizem kaže kot pretežno latinskoameriški literarni pojav, zago-tovo pa (izključno) kot značilni postkolonialistični pojav, ki ga je moč zaslediti le v navezavi na duhovno- in družbenozgodovinsko problematiko bivših kolonij. Brez te omejitve je namreč mogoče ta pojem nekritično prenašati tudi na takšne pisce, kot so na primer Italo Calvino,¹ Franz Kafka in Mihail Bulgakov, ki tej smeri ustrezajo le po nekaterih formalnih lastnostih, zagotovo pa ne po vsebinski (sno-

¹ Njegovo poetiko z Márquezovo vzporeja – v *Literaturi izpolnjenosti* – tudi John Barth.

vno-tematsko-idejni) plati ali družbenozgodovinski podlagi.¹ To je bržkone tudi eden izmed razlogov, da Janko Kos v *Postmodernizmu*² ne obravnava problematike domnevnega slovenskega magičnega realizma. (Drugi razlog je nemara povezan s tem, da pisci, ki bi tu prihajali v poštev, ne sodijo v postmodernizem.)

Kljub vsem pomislekom – ali prav zaradi njih – pa si vprašanje o morebitnem slovenskem magičnem realizmu moramo zastaviti. To spraševanje nam nalaga že dejstvo, da se nekateri slovenski prozaisti sami označujejo za magične realiste ali pa opozarjajo na svojo bližino tej smeri. Drug, nič manj spodbuden razlog so mnenja mnogih slovenskih kritikov in publicistov o magičnem realizmu v sodobni slovenski prozi. Glede tega se v novejšem času³ pojavljajo zlasti tri imena, ki jim publicistika pripisuje poetiko, primerljivo z magičnim realizmom: Marjan Tomšič, Feri Lainšček in Vlado Žabot.⁴ Dodajmo še, da so podob-

¹ Kafkov upor proti vladajoči metafiziki bi sicer bilo mogoče primerjati z odporom magičnih realistov do evro- in logocentrizma, vendar to še ne dovoljuje izenačenja. Magični realizem zagotovo ni v tem smislu "manjšinska literatura", kot je to – po znani definiciji Deleuza in Guattarija – Kafkova. Magični realisti tudi predstavljajo arhaično mitsko zavest kulture, ki ji ne pripadajo, medtem ko je Kafkova literatura odsev njegove lastne, "manjšinske" kulture.

² Pa tudi ne v esejih, zbranih v *Na poti v postmoderno*.

³ Sam pojem magični realizem na Slovensko seveda ni prišel šele tako pozno, ampak – zaradi geografske in kulturne navezanosti na Nemčijo – v zvezi z literaturo morda celo prej kot v Latinsko Ameriko. Glede poezije ga že leta 1938 uporabi Tine Debeljak, France Stele pa leta 1950 glede slikarstva. Debeljakova raba seveda ne ustreza današnji – magični realizem razume kot različico nove romantike. Podobno neustrezna je raba Franca Zadravca leta 1966, ko pojem aplicira na nemško katoliško postekspresionistično poezijo. Janko Kos leta 1970 pojem zavrne, vendar je iz konteksta razvidno, da gre za zavračanje ustaljenega poimenovanja dela postekspresionizma kot magičnega realizma. Upoštevanja vredne omembe glede slovenske literature se pojavijo šele v novejšem času.

⁴ Tomšiča in Lainščka primerjajo Taras Kermauner (*Kaj – koga – je prinesla megla?*, str. 141 isl.; isti, *Čudežna in zgledna rearhaizacija*, str. 347, 353 isl.), Tomo Virk (*Marjan Tomšič: Zrno od frmentona*, str. 92), Vanesa Matajc (*Na sledi za sabo*, str. 103), v istem kontekstu pa ju omenja tudi Marko Juvan (*Iz 80. v 90. leta: Slovenska literatura, postmodernizem*,

no sorodnost opazili tudi ti pisatelji sami, zlasti na primer Lainšček, ki je v enem izmed intervjujev omenil sorodnost s Tomšičem,¹ v drugem pa s Tomšičem in Žabotom in je to sorodnost celo eksplicitno povezal s pripadnostjo magičnemu realizmu.² Seveda pa vsem tem sodbam ne moremo že kar vnaprej prisoditi merodajnosti. Pač pa kažejo na potrebo, da o problemu magičnega realizma spregovorimo tudi glede sodobne slovenske proze, zlasti tiste, ki jo raziskovalci povezujejo s pojmom postmodernizma.³

Vlado Žabot

Med gornjimi tremi pisci se s poetiko magičnega realizma še najmanj povezuje pisanje Vlada Žabota. Eksplicitno ga v tej zvezi imenuje predvsem Feri Lainšček v že omenjenem intervjuju, pa tudi pisec

postkomunizem in nacionalna država, str. 32). Lainščka in Žabota vzporejata Matej Bogataj (*Kaj je odnesla voda*, str. 91) in Matevž Kos (*Čudež sredi močvirja ali vprašanje o Bogu*, str. 99). Vse tri avtorje povezujeta Matevž Kos (*Teologija osvoboditve v Blatnem dolu*, str. 152; Tomšič, Lainšček in Žabot so mu pisci, "ki so se naslonili na magično-ruralni topos kot eno poslednjih prizorišč 'sakralnega'") in Matej Bogataj (*Mularija v nikoli odčaranem svetu*, str. 122).

¹ Feri Lainšček, *Moral sem po daljši in samotnejši poti*, str. 277.

² "Márquez je gotovo vplival name ... Razlikovalo se je med tem, kar jaz imenujem kabinetna literatura in ki je nastajala znotraj moje generacije, in med magičnim realizmom, ki se je tu uveljavil pri Tomšiču, ki živi v Istri, pri Žabotu, ki je iz Prlekije, in pri meni, ki živim v Prekmurju." (*Sem regratova lučka*, str. 45)

³ Lainščka in Žabota v zvezi s postmodernizmom navajata Tomo Virk (npr. *Postmoderna in "mlada slovenska proza"*, pa tudi drugje) in Marko Juvan (*Postmodernizem in "mlada slovenska proza"*). V razpravi *Iz 80. v 90. leta: slovenska literatura, postmodernizem, postkomunizem in nacionalna država* v kontekstu postmodernizma navaja Lainščka in Tomšiča. Te sodbe povzema v *Postmodernizmu* tudi Janko Kos. V zvezi z Žabotom omenja postmodernizem Denis Poniž (*Eros in thanatos literarne muke*, str. 182); o "zunanjem" vplivu postmodernizma na Lainščka razpravlja Taras Kermauner (*Kaj - koga - je prinesla megla?*, str. 159).

spremnega besedila¹ na levem zavihu romana *Pastorala*.² Podobno so Žabotovo prozo razumele tudi nekatere kritike in recenzije, čeprav niso operirale s pojmom "magični realizem", ki pa so v delu slovenskega pisca odkrivala lastnosti in sestavine, sicer značilne za latinskoameriško smer. Jani Virk je v oceni že prve Žabotove knjige, zbirke novel *Bukovska mati*, zapisal, da v Žabotovi prozi "... ni moč z gotovostjo ločiti med 'realno' in 'sanjsko' prisotnostjo v imaginarnem svetu".³ To spominja ne le na podobno zlivanje dveh različnih svetov v magičnem realizmu, ampak tudi na pojem postmodernizem, kot ga razume Brian McHale. Matej Bogataj v *Skrivnosti močvirja Vilindol* odkriva prvinski, mitski, arhaični svet,⁴ ki je – kot vemo – značilen prav za pisce magičnega realizma. Matevž Kos govori v zvezi s *Pastoralo* o "magično-ruralnem toposu",⁵ ki je na primer posebej značilen za pisanje Márqueza in Asturiasa in ga nekako a priori povezujemo z magičnim realizmom.

Premislek o morebitnem magičnem realizmu pri Žabotu mora upoštevati vse tri njegove knjige "za odrasle" (novele *Bukovska mati* ter

¹ Domnevno Aleš Debeljak kot urednik knjige.

² "V pričujočem romanu je avtor z izjemno domišljijo, obvladovanjem folklornega gradiva in omamno bleščečim stilom, ki spominja na magični realizem, cepljen z značilno pomensko /sic! panonsko? – op. T. V./ melanholijo, ustvaril fascinantno zgodbo o propadu tradicionalnih vrednot." (V. Žabot, *Pastorala*, levi zavih)

³ J. Virk, *Vlado Žabot: Bukovska mati*, str. 147.

⁴ V tej zvezi opozarja na sorodnost, a tudi razliko od Tomšiča ter Lainščka: "Pri tem je zanimivo to, da najdemo začarani svet še pri dveh sodobnih slovenskih prozaistih; v istrskem, pa tudi psihofantastičnem delu Marjana Tomšiča in v romanu *Ki jo je megla prinesla* Ferija Lainščka, tam tudi v povezavi s ptico kot voditeljico in nosilko skrivnosti; vendar je bistvena razlika med tema svetovoma in Žabotovim predvsem ta, da poznata oba prejšnja profesionalca, za katerega se predpostavlja, da zna rokovati s skrivnostjo, pa naj je to čarovnik, šaman, duhovnik ..." (M. Bogataj, *Mularija v nikoli odčaranem svetu*, str. 122.)

⁵ *Teologija osvoboditve v Blatnem dolu*, str. 152.

romana *Stari pil in Pastoral*)¹ ter mladinski roman *Skrivnost močvirja Vilindol*. Za vsa ta dela so značilni fantastični, v novejših besedilih tudi vse bolj mitološki² motivi, ki se včasih bolj, včasih manj prepletajo z drobcami prepoznavne realnosti.³ Vendar se od te realnosti v resnici ohranjajo zgolj drobc, zato se zdi sodba, da Žabotova proza v *Bukovski materi* "raste iz vedenja o socialnem realizmu",⁴ pretirana, čeprav je omiljena z dodatkom, da "uporablja samo njegovo prvinsko, naturalistično poročanje in oblikovanje likov, razmerij med njimi in skrajnih dejanj ...".⁵ Predvsem v *Bukovski materi*, ki je od vseh Žabotovih del najbolj sanjsko fantastična, pravzaprav ni realistične podlage; tudi ni "naturalističnega poročanja in oblikovanja likov", saj ne realnost ne pripovedne osebe niso izvedene iz nikakršnega determinizma ali kako drugače kavzalno-logično utemeljene, ampak so zavezane nerazumljivi, sanjski logiki. Žabotova novelistična proza – enako pa velja tudi za romane – nikakor ni vezana na realizem, ampak na sanjski svet Kafkove literature.⁶

Podobna poetika velja tudi za Žabotove romane – predvsem za *Stari pil in Pastoral*. Tudi *Stari pil* – ki je nastal iz ene izmed novel *Bukovske matere*⁷ – je pisan v območju sanjske fantastike. V romanu

¹ Ki jo morda lahko razumemo kot nekakšno parafrazo Cankarjevega romana *Hiša Marije Pomočnice*.

² Vezani predvsem na slovansko mitologijo.

³ Npr. geografski in tudi duhovni svet Prlekije.

⁴ D. Poniž, *ibid.*, str. 181.

⁵ *Ibid.*

⁶ Na očitno navezavo na Kafko opozarja že avtor sam, v intervjuju. (*Začasnno bivališče*, str. 23) Med kritiki govorita o Kafkovi atmosferi oziroma vplivu Tone Vrhovnik (*Vlado Žabot: Stari pil*, str. 184) in Matevž Kos (*Teologija osvoboditve v Blatnem dolu*, str. 153-154).

⁷ Podobna je geneza nastanka Tomšičeve *Oštrigece*, pa tudi *Zrna od frmentona*.

ni formalnih lastnosti, ki jih A. B. Chanady opisuje kot magični realizem,¹ v njem pa tudi ni – zlasti v primerjavi z latinskoameriški romani – kakšne magične realnosti, ampak imamo ob branju bolj vtis morbidnih sanj in more, in temu je prirejena tudi logika dogajanja. Bolj kot Márquezu Žabot tudi tu vsekakor sledi Kafki,² uravnavajoč pripovedni svet svoje proze po logiki sanj in nezavednega. Čeprav je ta – včasih že skoraj nadrealistična – logika v *Pastorali* in *Skrivnosti močvirja Vilindol*³ nekoliko omiljena in razširjena z odločnejšim premikom v svet (slovanske) mitologije, vraž in poganskih običajev, pa še vedno ostaja v območju pisave, ki sicer izpostavlja razliko med realnim svetom, sanjami in nadnaravnim, a bralcu ne omogoča jasnega razlikovanja med njimi, čeprav je očitno, da gre – tudi v samem besedilu, v pripovednem svetu – za različne ontološke ravni. Pripoved se – v nasprotju z večino del magičnega realizma, kjer prevladuje tretjeosebni avktorialni pripovedovalec⁴ – značilno modernistično omejuje na zorni kot pripovednih oseb, vendar se personalna optika včasih mimogrede pomeša z avktorialno.⁵ Podobno je tudi v *Pastorali*. Tudi tu sicer imamo elemente nadnaravnega in – denimo – magičnega, vendar se to "magično" in nenavadno kaže prek sanj, halucinacije, blodnje, norosti, nikakor pa ni tako sestavni del "realnega" pripovednega sveta kot v *Stotih letih samote* ali *Polnočnih otrocih*. Še najbolj se

¹ V potrditev tega zadošča že kratka analiza odlomka, v katerem Kalman najde na tleh Gustija s prerezanim vratom. Gusti, ki bi moral biti po vseh pravilih mrtev, "čudežno" vstane in Kalman tega nikakor ne sprejme kot neločljivi del vsakdanje realnosti, ampak pojmuje to kot nerazumljivo (nadaravno) dejstvo. (V. Žabot, *Stari pil*, str. 53-54.)

² Seveda je tudi Márquez izhajal iz Kafke; le da povsem drugače kot Žabot, s precej večjim odklonom.

³ Zlasti to delo je še najbolj postavljeno na osnovo prepoznavnega realizma.

⁴ Zdi se, da šele tak pripovedovalec najbolj omogoči vse tiste formalne učinke in lastnosti magičnega realizma, ki jih detektira A. B. Chanady.

⁵ Tako, kot to v *Retoriki proze* razkriva Wayne C. Booth. Npr. na strani 55: "Verjetno sta dolgo stala ...", kjer ta "verjetno" predpostavlja vsevedno, avktorialno instanco.

specifični poetiki magičnega realizma Žabot približa v *Skrivnosti močvirja Vilindol*, kjer izhaja iz prepoznavne realnosti, ki se – tak je vtis – res povsem brez *omahovanja* zliva z mitološko obarvanim, nadnaravnim svetom – le da imamo tu opraviti s še ne izoblikovano, "otroško" zavestjo, ki nekako že a priori pripada logiki magične realnosti in je to dejstvo morda treba prej pripisati specifičnim lastnostim žanra – mladinske književnosti – ali junaka (otroka) kot pa formalno-vsebinsko določene literarne smeri, kakršna je magični realizem.

Ob Žabotovi prozi bi zatorej le težko utemeljeno govorili o magičnem realizmu. Junaki njegovih novel in romanov so kafkovsko nedoločni in nedoločljivi marginalci, mali ljudje, ki jih žene značilno slovensko – prav tako nedoločeno – hrepenenje, sprva, predvsem v *Bukovski materi*, še povsem eksplicitno kot spolno poželenje, pozneje pa se – ob tem sicer še vedno vztrajajočem temelju – pojavlja tudi njegova sublimirana oblika: hrepenenje po ljubezni, v skrajni posledici pojmovani kot *unio mistica*, mistična ljubezenska vez z Bogom. Tudi ta vsebinska določenost opozarja na nemožnost magičnega realizma, ki je utemeljen v popolnem zlitju dveh ontoloških ravni, med katerima vsaj v pripovednem svetu ni nobene hierarhije. Pri Žabotu ta hierarhija seveda je: realnost, h kateri stremi junak(inja), je "višja".

Prav ta lastnost, ki Žabota odmika od magičnega realizma, ga obenem loči tudi od postmodernizma. Čeprav Denis Poniž o Žabotovem pisanju govori kot o "avtohtoni varianti postmodernizma"¹ in čeprav ga v širšem kontekstu "mlade slovenske proze" kot postmodernistične obravnavata tudi Marko Juvan² in Tomo Virk,³ pa je očitno, da je – prek nedvomnega vpliva proze Franza Kafke – Žabotovo pisanje precej bolj naslonjeno na poetiko modernizma. Kot ugotavlja Janko Kos, se Žabot (z Lelo Njatin) sicer je nekoliko približal postmodernizmu, namreč v "nanašanju njune pisateljske tvarine na znane obrazce tradicionalnih, večidel trivialnih pripovednih žanrov, kot

¹ D. Poniž, *ibid.*, str. 182.

² *Postmodernizem in "Mlada slovenska proza"*, str. 54.

³ *Postmoderna in "Mlada slovenska proza"*, str. 26-28.

sta srhljivka in erotično-pornografski roman. Vendar se ta zveza v obeh primerih postavlja znotraj pripovedi, ki je sporočilo o sanjskih ali napol sanjskih zavestih; pri Žabotu se tretjeosebna pripoved giblje po Kafkovem zgledu ..."¹ To pa pomeni, da ostaja v domeni modernizma: "V sugestivni predstavitvi popotovanj Žabotovega junaka skoz močvirno, napito in sluzasto moro erotično travmatičnih doživljajev je središče vsega zavest s svojo psihično samonavzočnostjo."² Ta zavest kot taka pa ne ustreza ne postmodernizmu ne magičnemu realizmu.

Feri Lainšček

Nekoliko bolj določno se je omenjal magični realizem v povezavi s pisanjem Ferija Lainščka, pri katerem so nekateri zaznavali to usmeritev – ali vsaj njen vpliv –, drugi pa samo usmeritev zavračali (vpliva najbrž ne). V območje magičnega realizma se je v že omenjenem intervjuju postavil avtor sam³, podobno pa je storil tudi Igor Bratož, ki imenuje *Namesto koga roža cveti* "slogovno mojstrsko domorodsko različico magičnega realizma ..."⁴ Temu je – če upoštevamo opozicijo A. B. Chanady – nasprotno že mnenje Mateja Bogataja, ki najde v istem delu predvsem "fantastiko, kjer so vse stvari zmuzljive in negotove ..."⁵ Še bolj eksplicitno in tudi utemeljeno to mnenje zavrača Vanesa Matajč: "Zaradi tovrstne baladne motivike modrostnega, grozljivega in čudežnega nas v začetku romana zamika, da bi ga brali kot delo magičnega realizma, saj nadnaravni dogodki glede na fabulo niso nikogaršnja fikcija, temveč romaneskna realnost. Vendar dogodke, ki niso racionalno razložljivi, ob izteku zgodbe os-

¹ J. Kos, *Na poti v postmoderno*, str. 145.

² J. Kos, *ibid.*, str. 145.

³ F. Lainšček, *Sem regratova lučka*, str. 45.

⁴ I. Bratož, *James Dean v močvirju*, str. 92.

⁵ M. Bogataj, *Kaj je odnesla voda?*, str. 91.

misli 'legenda', ki junakovim bojem za (lastno) vero oziroma smisel pripiše položaj Joba in pričuje o božji previdnosti. Zlasti če roman beremo kot metaforo, tako dospemo do subjekta, celostnega zaradi odnosa do transcendence, ki jo slednjič nedvoumno priznava in se ji čuti izročen.¹ Ta ugotovitev očitno izhaja iz – v kritiki sicer neekspliciranega – kriterija, sorodnega tistemu, s katerim operira A. B. Chanady. Nadnaravni oziroma nenavadni dogodki niso del vsakodnevne realnosti pripovedovanega sveta, ampak znamenja drugega, višjega sveta,² to bi po A. B. Chanady že pomenilo, da ne moremo govoriti o magičnem realizmu. To pokaže že kratek pregled najnenavadnejših dogodkov, tistih, ki najbolj spominjajo na podobne dogodke v delih magičnega realizma (na primer pri Márquezu ali Rushdieju): ptič, ki je "sam zlodej"³ in s tem personifikacija hudiča; nenavadno pojavljanje gosi, krofi, ki se spremenijo v konjske fige, ne nazadnje tudi dvakratni potop ipd. Vse te stvari za glavnega junaka nikakor niso sestavni del vsakdanje realnosti pripovednega sveta,⁴ saj jih sprejema kot nadnaravne/nenaravne, kot skrivnost, ki ji hoče priti do dna in jo razrešiti.

Nadnaravno se torej v romanu ne kaže na način, ki je po A. B. Chanady značilen za magični realizem. Enako pa velja tudi za tisti pol pripovedi, ki daje ime oznaki "realizem". Podobno kot pri Žabotu tudi pri Lainščkovem romanu *Ki jo je megla prinesla* ne moremo govoriti o realistični podlagi s prepoznavnim determinizmom junakov in dogajanja, ampak gre za nejasen, včasih že kar nadrealen svet, bolj kot povezan s sanjami in sanjsko simboliko nabit s simbolnimi in že

¹ V. Matajc, *Na sledi za sabo*, str. 103.

² To potrjuje med drugim tudi izjava avtorja samega v pogovoru z Marjeto Novak-Kajzer, da je roman *Ki jo je megla prinesla* metafora o Bogu. (M. N. Kajzer, *Kako pišejo*, str. 279)

³ F. Lainšček, *Ki jo je megla prinesla*, str. 25.

⁴ Če navedemo le en primer za magični realizem neznačilnega "omahovanja": "Moram to vedeti! ga je ukleščil. Ali je tako ali ni? So bili krofi ali se je le zdelo? So bile gosi ali sem le bledel?" (Ibid., str. 70)

domala alegoričnimi pomeni. Zato *Ki jo je megla prinesla* tudi tematsko ne ustreza duhu magičnega realizma. Čeprav je delo nabito z mitologijo – kot piše Taras Kermauner, ne le slovansko, ampak tudi krščansko, judovsko, grško¹–, namreč ne prikazuje konkretne, vsakdanje realnosti prek zavesti arhaičnega, mitskega človeka (kot je značilno za latinskoameriški magični realizem), ampak je bolj prisposodba, simbol in alegorija za "kraljestvo onega sveta".²

Med romani, ki bi morda prišli v poštev za analizo magične realističnosti, sta le še *Astralni niz* in *Namesto koga roža cveti*. Vendar je prvo delo za to analizo neprimerno, ker mentalitete "new agea" nikakor ne moremo zamenjati z duhovnostjo magičnega realizma. Zanimivejši je Lainščkov "ciganski" roman, saj opisuje romsko populacijo, ki bi jo bilo mogoče v marsičem vzporejati z latinskoameriškim avtohtonim življenjem, ki je podlaga – denimo – Carpentierjevim, Asturiasovim in Márquezovim romanom, le da se ne spušča v njihov morebitni mitološki svet, ampak razkriva bolj njihov psiho-socialni svet, izražen v specifičnem romskem sentimentu. Zato seveda v romanu tudi ni dogodkov, ki bi jih bilo mogoče imenovati v pravem smislu nadnaravne ali magične.³

Podoben odgovor je treba dati tudi na vprašanje o Lainščkovem postmodernizmu. Glede tega je sicer bilo nekaj pritrdilnih sodb. Podobno kot Žabota sta ga v sklopu postmodernistične prozne generacije

¹ T. Kermauner, *Kaj – koga – je prinesla megla?*.

² Če parafraziramo znani roman Aleja Carpentierja, ki že z naslovom (*Kraljestvo tega sveta*) nakazuje na temeljno usmerjenost – orientacijo in preokupacijo – magičnega realizma.

³ "Čudežno" zvonjenje zvonov (F. Lainšček, *Namesto koga roža cveti*, str. 34) samo na sebi seveda ni prav nič nadnaravnega, ampak samo nekaj nepojasnjenega. Lahko je šlo za halucinacijo, ali pa prevaro. Nejasen oziroma nerazjasnen status dogodka nakaže Lainšček tako, da dejstvo, da naj bi zvonovi zvonili sami od sebe, omili z besedico: "bojda". (Ibid., str. 34) – Naj dodamo, da natanko isti motiv čudežnega zvonjenja v *Oštrigeci* uporabi Marjan Tomšič (ibid., str. 107). Glede na afiniteto med piscema bi bilo mogoče sklepati na neposreden vpliv.

obravnavala M. Juvan in T. Virk.¹ *Astralni niz* ima za postmodernistično delo Ignacija Fridl.² Toda ob *Ki jo je megla prinesla* ista avtorica ugotavlja, da ne gre za postmodernizem, in sicer zato ne, ker avtor ohranja "spoštujoč, zavezujoč odnos do Božje Besede".³ Podobno meni verjetno Matevž Kos, kateremu je Lainšček s tem romanom "dedič modernosti in s tem 'novoveškega subjektivizma'".⁴ Taras Kermauner Lainščku sicer pripisuje – v *Ki jo je megla prinesla* – uporabo nekaterih formalnih postmodernističnih sredstev, vendar zavrača uvrščanje Lainščka med postmoderniste.⁵ Enak sklep je končno mogoče izvesti iz navedenih analiz Vanese Matajca. Romanov Ferija Lainščka⁶ potemtakem ni mogoče zares prišteti v magični realizem, enako pa tudi ne v postmodernizem.

Marjan Tomšič

Še najbolj se je med omenjenimi pisci magičnemu realizmu približal Marjan Tomšič. Kot smo videli, ga med pisateljskimi kolegi v magični realizem uvrščajo Feri Lainšček, Branko Gradišnik in Andrej Blatnik, med literarnimi zgodovinarji Adrijan Lah⁷ in – vsaj posredno,

¹ M. Juvan, *Iz 80. v 90. leta: Slovenska literatura, postmodernizem, postkomunizem in nacionalna država*, str. 32; T. Virk, *Postmoderna in "Mlada slovenska proza"*, str. 32-34.

² I. Fridl, *Feri Lainšček: Astralni niz*, str. 91.

³ I. Fridl, *Skrivnostno zapisovanje skrivnosti*, str. 95.

⁴ M. Kos, *Čudež sredi močvirja ali vprašanje o Bogu*, str. 101.

⁵ T. Kermauner, *Kaj – koga – je prinesla megla?*, str. 156, 159.

⁶ Tudi tistih, ki jih tu ne omenjamo, nikakor ne moremo povezovati z magičnim realizmom; s postmodernizmom pa kvečjemu metafikcijsko *Grinto*.

⁷ *Pregled književnosti 5. Slovenska književnost dvajsetega stoletja*, str. 183.

ko ga navezuje na Márqueza in Asturiasa – Taras Kermauner,¹ tja pa se, kot je že bilo omenjeno, prišteva tudi sam, čeprav z zadržanostjo do morebitnega vpliva nanj. Kot je povedal v pogovoru (z Darjo Pavlič): "Sto let samote sem prebral, ko sem že napisal *Šavrinke* in *Oštrigeco*. Ta roman ni vplival name. Če z magičnim realizmom mislimo na prepletanje magičnega in realnega dogajanja, potem je *Oštrigeca* izrazito tak tekst, deloma tudi *Šavrinke* in nekatere zgodbe v *Kažunih*. Vendar to ni magični realizem Márqueza, to je moj magični realizem."²

Že iz te izjave je mogoče – povsem upravičeno – sklepati, da je Tomšičev "magični realizem" povezan predvsem z njegovim "istrskim" opusom. Za naš namen moramo torej upoštevati novelistični zbirki *Olive in sol* in *Kažuni* ter romane *Šavrinke*,³ *Oštrigeca*⁴ in *Zrno od frmentona*.

Tomšičeva sorodnost z magičnim realizmom je – bolj kot pri Lainščku in Žabotu⁵ – vidna že na vsebinski (tematsko-snovni, delno tudi idejni) ravni. V omenjenih delih Tomšič pisateljsko obdeluje geografsko natanko lociran in prepoznaven prostor – ki je obenem tudi v pravem smislu realistična podlaga tega pisanja – v njegovem območju pa avtohtono prebivalstvo z mnogimi arhaičnimi potezami, predvsem

¹ Po njegovem se Tomšičevo pisanje veže na "prozo marquezovskega in asturiasovskega izvora ... Zgolj ta je v živem stiku z arhaičnim mitom, ker je v stiku s – čeprav mitsko doživljeno – transcendenco." (T. Kermauner, *Cudežna in zgledna rearhaizacija*, str. 361)

² M. Tomšič, *Umetnik deluje kot kristal*, str. 45.

³ Tomaž Toporišič je v kritiki delo označil kot zbirko realističnih kmečkih povesti, ki zaradi nezahtevnosti ne morejo prerasti v roman. (T. Toporišič, *Tomšič Marjan, Šavrinke*, str. 152) "Uradna" literarna zgodovina govori o romanu (prim. geslo "Marjan Tomšič" v leksikonu *Slovenska književnost*); enako avtor sam, ki to – s ponavljanjem – še posebej poudarja. (Prim. intervju z M. Novak-Kajzer, *Kako pišejo*, str. 85.)

⁴ Roman je nastal s predelavo zadnje novele v zbirki *Olive in sol*.

⁵ Ki sicer tudi veljata za regionalno orientirana pisca, a sta v tem smislu mnogo manj določna in prepoznavna od Tomšiča; večina njunih romanov se dogaja v geografsko nedoločnem in nedoločljivem prostoru.

z navezavo na domačo "mitologijo", vraže, praznoverja in magijo.¹ Kot zapiše ob knjigi *Olive in sol*: "Istrski svet je resnično svet še vedno žive in delujoče magije ..." ² To Tomšiča res postavlja v položaj, ki je med vsemi tremi obravnavanimi romanopisci še najbolj soroden latinskoameriškega magičnemu realizmu. Tomšič – podobno kot tista dela latinskoameriškega "booma", ki sicer sodijo v magični realizem, a ne v postmodernizem – izhaja iz realizma z njegovim determinizmom: pripovedne osebe so opisane v skladu z našo predstavo o vsakdanji realnosti. Obenem pa se s to realnostjo neločljivo prepleta verovanjski svet Istranov, ki je (neistrskemu) bralcu sicer tuj, a se za implicitnega bralca zliva v koherentno, celostno podobo s prepoznavno real(istič)no podlago teh del. Tako kot latinskoameriški magični realisti tudi Marjan Tomšič prihaja s pozicije izobraženega kozmopolita, ali še natančneje – pride od "zunaj" v ta avtohtoni arhaični svet, da bi ga nato opisal od "znotraj", da bi s svojim "zunanjim" pisateljskim orodjem popisal njihovo "notranjo" izkušnjo.

Kako blizu je Tomšič po tej plati magičnemu realizmu, si lahko ponazorimo s primerjavo oznake magičnega realizma pri Janku Kosu in opisa Tomšičevega pisateljskega postopka pri Mateju Bogataju. Po Kosu magični realizem ustvarja "literarno 'podobo' nekega zgodovinskega sveta, družbe ali civilizacije" in se s to postrealistično podlago "povezuje z oživljanjem predkolumbovske kulture prvotnih indijanskih ljudstev, njihovega mitičnega, magičnega in arhaičnega sveta ..." ³ Po Mateju Bogataju pa je Tomšičevo pisanje "vezano predvsem na lokalno istrsko verovanje, na lokalne mitologije in magično doživljanje sveta, ki se je ohranilo pri Istranih, vse to je prepleteno z verističnimi in realističnimi elementi, ki postavijo zgodbe v konkreten socialni ali

¹ V zvezi z njo Tomšič celo govori o "indijanskem" svetu. (M. Tomšič, *Umetnik deluje kot kristal*, str. 40.)

² Ibid., levi zavih.

³ J. Kos, *Postmodernizem*, str. 98.

zgodovinski okvir ..."¹ Nadaljnja tematska primerjava bi pokazala nadaljnje vzporednice: tako kot latinskoameriški magični realizem Tomšič opisuje ne le mitološko zavest in praznoverje avtohtonih prebivalcev, ampak tudi na primer specifično pojmovanje časa (in zgodovine), ki se kaže v krožni, mitski strukturi njegovih romanov (zlasti *Šavrink*).² Sorodnost je tudi v priljubljeni rabi telesnih nakaz.³ Končno je mogoče opaziti tudi Asturiasovi⁴ podobno metaforiko, zlasti v personifikacijah rastlin in živali,⁵ nemara še bolj pa denimo v Boškinovih metamorfozah v *Oštrigeci*.⁶

Tomšičevega dela torej v bližino magičnega realizma ne postavljajo le avtor sam in njegovi pisateljski kolegi, ampak je ta vzporednica gotovo dokazljiva tudi z vsebinsko analizo navedenih del. Vendar pa je treba obenem dodati, da se je literarna kritika – zlasti Matej Bogataj in Taras Kermauner – ne le izogibala določni oznaki "magični realizem", ampak je zanj – vsaj ob nekaterih delih – celo uporabljala oznako "pravljica" in "fantastika". Tako na primer Bogataj glede *Oštrigece* ugotavlja tole: "... 'realizem' – ki tudi sicer bolj kot za prikaz napredovanja razredov, zgodovine in posameznikov rabi za ozemljitev junaka v konkretno okolje – je nadomestila drastična fantastika, ki prehaja v pravljličnost."⁷ Taras Kermauner pa ob *Zrnu od frmentona* zapiše: "Tomšič je tako prepričljiv, ker piše pravljico. A pravljico najbolj tvegane vrste: saj se ves čas obnaša, kot da je realist; kot da

¹ M. Bogataj, *Marjan Tomšič: Oštrigece*, str. 72.

² Na to posebej opozarja Matej Bogataj, *ibid.*, str. 73.

³ Boškin ima rep, Fuentesove osebe šest prstov, Márquezove in Morrisonine so brez popka itd.

⁴ Ni naključje, da Taras Kermauner omenja sorodnost z Asturiasom.

⁵ Prim. npr. *Olive in sol*, str. 79.

⁶ *Ibid.*, str. 8-9; pa tudi str. 21.

⁷ M. Bogataj, *Marjan Tomšič: Oštrigece*, str. 74.

podaja objektivno, zgodovinsko in socialno natančno lociran svet-vas-deželo.¹ Za razliko od – na primer – Lainščka "obdrži osnovno sociabilnost, ki je obenem stik z vesoljnim in onkrajnim, to je večna pozitivna vas, to je realna pravljica, pomenska struktura pravljice ..."²

Oznake o pravljичnosti Tomšičevih del niso povsem iz trte izvite in zadevajo ne le novejša romane, ampak tudi starejša besedila. Pravljīčnost je namreč zanesljivo evocirana že v zbirki *Olive in sol*,³ to pa na način, ki pravzaprav ni značilen za latinskoameriški magični realizem.

Za formalno analizo, ki bi skušala ugotoviti magični realizem pri Tomšiču na podlagi kriterijev A. B. Chanady, je treba predvsem ugotoviti, kako Tomšič v svoje delo uvaja nadnaravno. V *Oštrigeci*, denimo, status nenavadnih, nenaravnih oziroma nadnaravnih dogodkov ni vedno povsem jasen;⁴ toda povsem očitno je, da te dogodke tudi pripovedne osebe – v nasprotju z magičnim realizmom in v skladu s fantastiko – zaznavajo in razumejo kot nekaj nenavadnega.⁵ Nadnaravno doživetje Tonininega očeta v *Zrnu od frmentona*⁶ je tudi pojasnjeno kot nadnaravno.⁷ Enako ni zlitja dveh ontološko ločenih realnosti v

¹ T. Kermauner, *Čudežna in zgledna rearhaizacija*, str. 350; prim. tudi *ibid.*, str. 352, 356.

² *Kaj – koga – je prinesla megla?*, str. 142.

³ Npr. v zgodbi *Jurjev vir*, ki ji tako motivno-tematsko kot tudi oblikovno-slogovno vzporednico zagotovo moramo iskati v pravljīci, med drugim tudi v zgodbah iz *Tisoč in ene noči*. Podobno vstopa v svet pravljice pripoved *Pelegrinov sin*.

⁴ Mogoče je na primer, da gre za halucinacije, ali pa – ob Boškiju – pijanske blodnje.

⁵ Štrigo Boškin se npr. celo sam čudi svoji zmožnosti, da lahko prehaja skoz zidove. Prim. *ibid.*, str. 38, 39. – Bertovega snetja in ponovne nataknitve glave (*Oštrigeca*, str. 85, 86) nihče ne jemlje kot nekaj samoumevnega (tako kot npr. vnebovzetje Remedios, prelepe v *Sto let samotje*), ampak se temu vsi čudijo. Fantastična je tudi pojava vampirja. (*Ibid.*, str. 44-45) *Itd.*

⁶ M. Tomšič, *Zrno od frmentona*, str. 291.

⁷ S tem sta prekršena drugi in tretji kriterij A. B. Chanady za magični realizem.

Šavrinkah.¹ Morda na najlepši primer naletimo v prvi zgodbi zbirke *Olive in sol*, *Leteča kača*, kjer vaščani razpravljajo o leteči kači,² to pa na način, iz katerega je razvidno, da imajo ta pojav bodisi za blodnjo bodisi za izraz višjih sil, nikakor pa ne za sestavni, tako rekoč neopazni del svojega realnega sveta. Upoštevajoč kriterije magičnega realizma pri A. B. Chanady, sta tudi v tem primeru kršena predvsem drugi in tretji kriterij.

Tudi pri Marjanu Tomšiču mora ostati torej odgovor na vprašanje o magičnem realizmu negativen, čeprav je vtis, da je tej smeri bliže kot Žabot in Lainšček. Magičnemu realizmu se Tomšič najbolj približa z nekaterimi vsebinskimi lastnostmi svojih romanov, vendar se zdi, da pripovedni način temu ne ustreza vedno. Magičnemu realizmu so zagotovo blizu nekatere – vendar redke – novele zbirke *Olive in sol* in morda posamezna poglavja *Šavrink*, ki pa dajejo v celoti bolj vtis nekakšnega folklornega realizma. V poznejših delih – razen v romanu *Zrno od frmentona*, ki je veliko bliže tradicionalnemu kot magičnemu realizmu³ – se "magičnost" pri Tomšiču stopnjuje, in sicer na račun "realističnosti", to pa tako, da prestopa v območje fantastike ali celo pravljičice. Še manj je mogoče ob Tomšičevem opusu govoriti o postmodernizmu. V njegovo bližino ga – razen Marka Juvana⁴ – na Slovenskem ne postavlja pravzaprav nihče.

*

¹ V poglavju *Bare in Munič* zgodba o Bepini, ki ji je poginila mula, ker je delala na "sveti dan", pomeni zanimivo različico: na videz nadnaravni dogodek je pojasnjen kot naravni, saj sta vzroka Bepinine nesreče "njena ošabnost in njena lastna divja narava." (M. Tomšič, *Šavrinke*, str. 200)

² M. Tomšič, *Olive in sol*, str. 10-13.

³ Po svoji strukturi pa celo, kot ugotavlja Kermauner, pravljičici.

⁴ *Iz 80. v 90. leta: Slovenska literatura, postmodernizem, postkomunizem in nacionalna država*, str. 32; ta oznaka sicer ni eksplicitno rabljena, vendar je nanjo mogoče – nemara celo nujno – sklepati iz konteksta.

Kljub razlikam je med prozo Žabota, Lainščka in Tomšiča mogoče opaziti niz podobnosti. Vsi trije za junake svojih del postavljajo tako imenovanega "malega človeka".¹ Vsi trije so "lokalno" orientirani, pri tem je pri Žabotu in Lainščku ta orientacija bolj razvidna iz specifičnega vzdušja in sentimenta njunih del, pri Tomšiču pa je natanko določena. Vsi trije se bolj ali manj zatekajo v svet arhaičnih vraž, verovanj in duhovnosti, pri tem pa Marjan Tomšič spet mnogo močneje kot druga dva. Zlasti s tem so – predvsem Tomšič – blizu sorodnim težnjam magičnega realizma, od katerega pa jih najbolj loči način uporabe pripovednih postopkov.

Enega nemara glavnih razlogov za razlikovanje od magičnega realizma lahko vidimo v različni idejno-ideološki podlagi. Magični realizem očitno izhaja iz družbeno-ideološkega vzdušja postkolonializma. Za to "gibanje" je značilna jasna teoretska zavest, se pravi, ne le kritična naravnost do prevladujočega evro- in logocentričnega diskurza, ampak tudi avtodistanca (katere pomen za formalne strategije magičnega realizma smo že pokazali). Ta posebna dvojnost je razlog, da idejno ideološka težnja piscev magičnega realizma ni v popolnem zavračanju zahodne civilizacije in pozivanju k vrnitvi nazaj v raj arhaične, mitološke, cel(ostn)e duhovnosti, ampak v sožitju, koeksistenci obeh svetov.² Tako kot postkolonialni teoretiki se tudi ti pisci jasno zavedajo, da njihova kritična zavest kot taka izraščá prav iz diskurza, ki ga kritizirajo, da jih torej tudi ta zavest bistveno opredeljuje. Posledica vsega tega je končno pri nekaterih vodilnih magičnih realistik – Márquezu, Cortázarju, Fuentesu – uporaba številnih metafizijskih prijemov, ki odsevajo to avtorefleksivno naravo in v zadnji instanci pomenijo kritiko, ne pa zavrnitev evro-logo-centrizma.

Pri obravnavanih slovenskih piscih je, kot se zdi, drugače. Njihovo pisanje ne izhaja ne iz tega položaja ne iz sorodnega premisleka. Na

¹ Žabotovi anonimneži, Nina iz *Pastorale*, spominjajoč na Cankarjevo; Lainščkovi Romi, amneziki, suspendirani duhovniki itd.; Tomšičeve šavrinke, štrigo Boškin, ki je "eden tistih malih in ubogih, v katerih se še bolj kot v drugih skriva kraljestvo". (M. Bogataj, *Marjan Tomšič: Oštrigeča*, str. 73)

² To seveda lepo odseva tudi v formalni posebnosti tega pisanja.

videz se ujemajo z magičnimi realisti v kritiki evro-logo-centrizma, ta kritika pa je drugačna, saj obenem pomeni tudi njegovo popolno zavračanje in pravzaprav poziv na vrnitev k "pravim" vrednotam, ki jih najdevajo v mitski arhaični mentaliteti (Tomšič in Žabot mnogo bolj kot Lainšček) in odsevajo v svojem delu. Takšna idejno-ideološka naravnost ne dopušča sožitja dveh ali več resnic, ampak eno samo oziroma hierarhijo resnic in vrednot. To ne nazadnje odseva tudi na pisateljski tehniki obravnavanih slovenskih piscev, ki zato ne le ne pišejo latinskoameriškega primerljivega magičnega realizma,¹ temveč jih zaradi njihove očitne zavezanosti resnici oziroma že kar religiozni transcendenci tudi ni mogoče spravljati v več kot zgolj formalno zvezo s postmodernizmom. Natančnejša literarnosmerna opredelitev teh piscev zato očitno ostaja izziv prihodnjim raziskavam.

CITIRANA LITERATURA

- *Ameriška metafikcija*. Izbral in spremno besedo napisal Aleš Debeljak; prevedli Andrej Blatnik et al. Mladinska knjiga, Ljubljana 1988.
- John Barth: *Literatura izpolnjenosti*. Prev. Andrej Jereb. V: *Ameriška metafikcija*, str. 22-38.
- Matej Bogataj: *Kaj je odnesla voda?*. Literatura 33/1994, str. 89-91.
- Matej Bogataj: *Marjan Tomšič: Oštrigeca*. Literatura 14/1991, str. 72-74.
- Matej Bogataj: *Mularija v nikoli odčaranem svetu*. Literatura 45/1995, str. 121-123.
- Igor Bratož: *James Dean v močvirju*. Literatura 33/1994, str. 92-93.
- Mate Dolenc: *Morje me je obsedlo, ko sem bil še čisto majhen*. (Intervju z Majeto Novak Kajzer.) V: Marjeta Novak Kajzer: *Kako pišejo*, str. 199-206.
- Ignacija Fridl: *Feri Lainšček: Astralni niz*. Literatura 28/1993, str. 89-91.
- Ignacija Fridl: *Skrivnostno zapisovanje skrivnosti*. Literatura 33/1994, str. 94-97.
- Marko Juvan: *Iz 80. v 90. leta: Slovenska literatura, postmodernizem, postkomunizem in nacionalna država*. Jezik in slovstvo, 1-2/1994/95, str. 25-33.
- Marko Juvan: *Postmodernizem in "mlada slovenska proza"*. Jezik in slovstvo 3/1988/89, str. 49-56.
- Taras Kermauner: *Čudežna in zgledna rearhaizacija*. V: Marjan Tomšič: *Zrno od frmentona*, str. 347-372.

¹ Ampak kvečjemu, kot pravi Tomšič, njegovo lastno različico.

- Taras Kermauner: *Kaj - koga - je prinesla megla?* V: Feri Lainšček: *Ki jo je megla prinesla*, str. 137-164.
- Janko Kos: *Med tradicijo in avantgardo*. Sodobnost 7/1970.
- Janko Kos: *Modernizem in avantgarda*. Sodobnost 2/1980, str. 120-129.
- Janko Kos: *Na poti v postmoderno*. Literarno-umetniško društvo literatura, Ljubljana 1995. (Zbirka Novi pristopi)
- Janko Kos: *Slovenska literatura po modernizmu*. V: *Na poti v postmoderno*, str. 74-160.
- Matevž Kos: *Čudež sredi močvirja ali vprašanje o Bogu*. Literatura 33/1994, str. 98-101.
- Matevž Kos: *Teologija osvoboditve v Blatnem dolu*. Literatura 48-49/1995, str. 152-155.
- Adrijan Lah: *Pregled književnosti. Slovenska književnost 20. stoletja*. Rokus, Ljubljana 1996.
- Feri Lainšček: *Ki jo je megla prinesla*. Prešernova družba, Ljubljana 1993.
- Feri Lainšček: *Moral sem po daljši in samotnejši poti*. (Intervju z Marjeto Novak Kajzer.) V: Marjeta Novak Kajzer: *Kako pišejo*, str. 275-282.
- Feri Lainšček: *Sem regratova lučka*. (Intervju z Darjo Pavlič.) Literatura 29/1993, str. 39-48.
- Vanesa Matajc: *Na sledi za sabo*. Literatura 33/1994, str. 102-104.
- Marjeta Novak Kajzer: *Kako pišejo*. Mihelač, Ljubljana 1993.
- Denis Poniž: *Eros in Thanatos literarne muke*. V: Vlado Žabot: *Bukovska mati*, str. 173-182.
- Marjan Tomšič: *Kožuni*. Kmečki glas, Ljubljana 1990.
- Marjan Tomšič: *Ljudje ne vedo več, kaj je samota*. (Intervju z Marjeto Novak Kajzer.) V: Marjeta Novak Kajzer: *Kako pišejo*, str. 83-90.
- Marjan Tomšič: *Olive in sol*. Založba Lipa, Koper 1983.
- Marjan Tomšič: *Oštrigeca*. Založba Mladika, Ljubljana 1991.
- Marjan Tomšič: *Šavrinke*. ČZP Kmečki glas, Ljubljana 1986.
- Marjan Tomšič: *Umetnik deluje kot kristal*. (Intervju z Darjo Pavlič.) Literatura 35/1994, str. 36-47.
- Marjan Tomšič: *Zrno od frmentona*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1993.
- Tomaž Toporišič: *Tomšič Marjan, Šavrinke*. Literatura.
- Jani Virk: *Vlado Žabot: Bukovska mati*. Problemi-Literatura 6/1986. Str. 147.
- Tomo Virk: *Marjan Tomšič: Zrno od frmentona*. Literatura 31/1994, str. 91-92.
- Tomo Virk: *Postmoderna in "mlada slovenska proza"*. Založba Obzorja, Maribor 1991. (Zbirka Znamenja)
- Tomo Virk: *Rošlin in Verjanko ali Mlada slovenska proza*. Problemi-Literatura 4/1988, str. 171-185.
- Tone Vrhovnik: *Vlado Žabot: Stari Pil*. Literatura 3/1989. Str. 183-184.
- Barbara Vuga: *Magični realizem. Diplomaska naloga na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo*. Ljubljana 1997.

- *Začasno bivališče. Portreti mlade književne generacije 80-ih let.* Izbrala in uredila Lela B. Njatin. Aleph, Ljubljana 1990. (Aleph; 27)
- France Zadavec: *Edvard Kocbek: pesnik, pripovednik in esejist.* Panonski zbornik 1996.
- Vlado Žabot: *Bukovska mati.* Cankarjeva založba, Ljubljana 1986.
- Vlado Žabot: *Pastorala.* Založba Wieser, Celovec-Salzburg 1994.
- Vlado Žabot: *Portret minljive duše.* (Intervju z Ingrid Bakše.) V: *Začasno bivališče. Portreti mlade književne generacije 80-ih let.,* str. 21-30.
- Vlado Žabot: *Skrivnost močvirja Vilindol.* Založba Mladika, Ljubljana 1994.
- Vlado Žabot: *Stari pil.* Cankarjeva založba, Ljubljana 1989.